

Pécsi Tudományegyetem, Irodalomtudományi
Doktori Iskola

A narratíva társadalmi-kulturális beágyazottsága

Identitás, fokalizáció és kontextus Márai Sándor Válás Budán című regényében (Kulturális-kontextuális narratológiai közelítés)

A kulturális-kontextuális narratológia egyik legfontosabb törekvése a fikciós narratíva kulturális-társadalmi beágyazottsága, az irodalom részvétele a kultúra konstrukciójában. A tanulmány azt mutatja be, hogy az egyes formai elemek hogyan kapcsolódnak össze konkrét kulturális-társadalmi kérdésekkel, a fikciós mű milyen más szövegek mellé helyezhető, milyen kontextusok játszanak szerepet a jelentéstulajdonítás folyamatában. A kontextus, kultúrtörténet irányában nyitott olvasat az intratextuális, intertextuális és az extratextuális elemek együttes vizsgálatán alapul, az interpretációs validitás szempontját szem előtt tartva.

A kilencvenes évek második felében megerősödő kulturális-kontextuális narratológia szakított az esszenciális irodalomfelfogással. Az újhistorizmus (Greenblatt), a marxista irodalomtudomány (Bender), a kulturális antropológia (Geertz) és az olvasáselmélet (Iser) alapján egyik legfontosabb kérdése, hogy a regény hogyan lesz „mozgatóereje, s nem visszatükröződése a társadalmi változásnak” – idézi Bender (1987, 1. o.) mondatának második felét Nünning (2000, 360. o.). Az irányzat ugyanis nem osztja Bender dokumentarista redukcionizmusát, míg a szociológiai redukcionizmus elutasítása közös törekvésük. A regény, a narratív formák „társadalmilag konstruált kognitív erőként” (Nünning, 2009, 64. o.) részt vesznek a kultúra, a mentalitás, s akár az intézmények formálásában, a kulturális reprezentációk nagy szerepet játszanak a szociokulturális identitás alakulásában (Chartier, 2009). A kulturális-kontextuális narratológia más poszt-klasszikus narratológiákkal együtt nem tartja lehetségesnek és szükségesnek a narratológiai leírás és az értelmezés elválasztását, és fontosnak tartja az addig figyelmen kívül hagyott kontextust és kultúrtörténetet is.

Pettersson (2009, 22. o.) az interpretációs validitás érdekében a kontextus tekintetében a mérsékelt hipotetikus intencionalizmust és a klasszikus narratológia eszköztárát javasolja, mely az értelmezés kumulatív, nem pedig kritikai felfogásával jár együtt. A kontextus fogalmának meghatározásában Kálmán C. György (1998) fogalom párijait (a szöveggel homológ/nem homológ, szintagmatikus/paradigmatikus, szerzői/olvasói) követtem. Ha a regényt a jelen tudásunk perspektívájából, de interpretációs validitásra törekedve értelmezzük, akkor a szöveg elsődleges kontextusából (Takáts, 2001, 316. o.) kell kiindulnunk.

Hallet (2006) a 'close reading' helyett az úgynevezett 'wide reading' fogalmát javasolja, mely a szöveg intratextuális, intertextuális és extratextuális olvasatának az eredménye. Az extratextuális, a kontextus nem homológ szövegeinek megközelítésében mód-

szertanilag a legcélravezetőbb, ha azonos motívumok, témák mentén zajlik a kontextus kutatása, itt azonban véleményem szerint felmerül az irodalomtörténet és a kultúrtörténet összehasonlításának és a tárgy feloldódásának a veszélye. A kontextus formai eszközökre való visszavonakoztatása lehet a megoldás az első esetben, a releváns, a szöveg minél több mozzanatát feltáró kontextus feltalálásában pedig Iser fikcióképző aktusából a valós elemek nyújthatnak segítséget. Iser szerint az irodalmi mű a valós-fiktív-imagináris hármasságából emelkedik ki. Mivel „minden irodalmi szöveg óhatatlanul társadalmi, történelmi, kulturális és irodalmi rendszerek sorából válogat, mely rendszerek a szövegen kívüli vonatkoztatási mezőként léteznek”, a mű világába bekerülő és az eredeti rendszeréből kiszakadó valós elemek szórt és disszociált jelenlétükkel hívják fel a figyelmet magukra. (1)

Márai Sándor *Válás Budán* (1935) című regénye az identitás témáját állítja előtérbe. Ami megkülönbözteti a hasonló témaválasztású *Idegen emberek* (1930) című regénytől, hogy a cselekmény a mű befogadói közegének megfeleltethető tér-és időbeli viszonyokat, karaktereket felvonultató fiktív világba helyeződik, másfelől egy, később a szerzővel identikusnak tartott formai eszközzel, a monológgal összekapcsoltan jelenik meg. A regény legszembetűnőbb, formai eszközökkel összefűzött valós elemei a válás, ezen belül a hűtlen elhagyás esete, a női szexualitás, a frigiditás és a középosztály kettőssége. Mind a három téma a maga korában egyformán igen kényes volt, és igen közelről érintette a polgári identitás kérdését. Az intratextuális vizsgálat a regény néhány fontos formai elemére – fokalizáció, 'mise-en-abyme' – fog korlátozódni, az extratextuális vizsgálódás pedig elsősorban a jogtörténet és társadalomtörténet, valamint a mentalitástörténet kérdéseit fogja érinteni.

A *Válás Budán* a hősválasztás útján közvetlen közelről kapcsolódik a középosztály problémájához.

A középosztály válsága, azaz az első világháborút követő drámai elszegényedése, a felerősödő antiszemitizmus olyan mérvű identitásválságot idézett elő, hogy a kortárs szociológus kénytelen megállapítani: „Nálunk tulajdonképpen középosztály nincs...” (Weiss, 1942, idézi: Gyáni és Kövér, 2006, 258. o.) A középosztály kettőssége – a dzsentri eredetű keresztény középosztály és az idegen eredetű polgárság – meghatározó volt a társadalomtudományokban és a közgondolkodásban is (lásd például: *Erdei*, 1995; *Weiss*, 1942). Lényeges, hogy feudális eredetű, rendi-felekezeti törésvonalak osztották meg a középosztályt, ami érvényesült a fiktív világban ábrázolt réteg, az értelmiség tekintetében is. A két hős származásánál fogva megjeleníti ezt a problémát, a keresztény bíró és a cipster származású orvos alakjában, a társadalomtörténeti kutatások azonban még jobban megvilágítják azt az allegorikus olvasatot, amit a mű az egymással ellentétpárba állítható kontraszthősökkel lehetővé tesz.

Az értelmiségen belül az erős liberális tradícióval bíró jogászok között az ügyvédi pályán érvényesült legkevésbé a felekezeti megosztottság. Zsidó és nem zsidó tagjait szoros integráció jellemezte: közös irodákat tartottak fenn, vegyes házasságok is előfordultak (Kovács M., 1985). A foglalkozási csoporton belül a bírói pályát hagyományosan a keresztény eredetű úri középosztály birtokolta, rájuk nagyfokú önrekrutáció volt jellemző. Az orvosi pálya ezzel szemben nagyon erősen megosztott volt, körükben sikerült elérni aktív fajvédő egyesület létrehozását.² A keresztény orvosok igyekeztek kiszorítani az akkor kialakuló kórház- és egészségbiztosítási rendszer kínálta állami, biztos egyszintenciát jelentő állásokból a zsidókat. Ugyanakkor a pálya gyors karrierlehetőséget kínált a felemelkedni vágyó alsóbb néprétegek számára is. A két hős jól megjeleníti ezt a megosztottságot, amit jelez, hogy a korabeli kritikák a karakterek mentén alakították ki értelmezésüket. A rendi-felekezeti eredetű társadalmi megosztottságnak megfeleltethető hősök ellentétpárokból rendeződő attribútumai (nappal-éjszaka, tudatos-tudattalan, építés-rombolás, konzervatív-liberális) egyértelmű értékrendet tükröznek, ahol az első, az

úri középosztályt reprezentáló hősnek tulajdonított elem a domináns. A narratív világ egészét tekintve ez a főlény azonban korántsem egyértelmű. A középosztályi identitás-variát jelző kettősség közvetlen megjelenítettsége, valamint az allegória ellenében ható – ha nem is tudatosuló – narratív szerkezet igen szélsőséges olvasatokat eredményezett. A regény erős társadalmi beágyazottságát jelzi, hogy a szerző politikai, világnézeti állásfoglalásaként értelmezték, jobb és baloldaltól egyformán elmarasztalták. (3)

A válás témája a korban a narratív (mindennapi, irodalmi) kívül a paradigmaticus gondolkodásban elsősorban a jogi és orvosi, idegorvosi diskurzusban jelent meg. A téma

a *mise-en-abyme* formai eszközához kötöten jelenik meg a műben. Mivel a regénynek létezik egy kitűnő, a pszichoanalízis szemléletét és eszköztárát érvényesítő értelmezése (Kemenes Géfin, 1998), ezért elsősorban a mű és a korabeli jogi diskurzus kapcsolatának bemutatása szükséges.

Erdős Renée, a kor legerotikusabb írónője A nagy sikoly című, 1923-ban megjelent, nagy példányszámban elkelt regénye tematizálta a női orgazmus problémáját. A mű alapkérdése, hogy van-e joga a nőnek a férfival egyenrangú félként viselkedni a házasesetben, és ha házasságával ilyen szempontból elégedetlen, akkor vajon elválhat-e. A regény didaktikus zárata, a vallási diskurzust megjelenítő püspök szavai szerint a nőnek csak egyetlen nagy sikolyhoz van joga, az anyaság szent sikolyához. A liberális házasságfelfogással ellenkezett, a házasságot Dr. Gerő (1929, 6. o.) „biológiai, szociális és etikai céloknak határozatlan időre szóló végrehajtásának” tekintette, s a biológiai cél „a felek szexuális kielégülése”.

A hős választás a középosztály megosztottságán kívül a válás problémájához is közvetlenül kapcsolódik, a válóperes bírő és az idegorvos szimbolizálja azokat az uralkodó paradigmaticus diskurzusokat, melyek leginkább a liberális értelmiség közelítésmódját jellemezték. (4) A válás konzervatív, vallási színezetű diskurzusa nem jelenik meg közvetlenül, csak a főhős emlékeiben Norbert páter alakja utal rá, s a konzervatív gondolkodás a pszichoanalízissel szemben ugyanolyan elutasító attitűdöt érvényesített, mint a regénybeli bírő. (5)

Házasság és identitás témája nemcsak a valóságban, a kor irodalmában is összefüggött. A kötelező polgári házasság 1894-es bevezetését az állam és az egyház szétválasztásán túl az is indokolta, hogy a vallásszabadság elve a házasságkötésben is érvényesülhessen, az állampolgárok így felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül is házasságot köthettek. A vegyes házasság lehetősége nyilvánvalóan erodáló hatással bírt a felekezeti, rendi, származási szempontokat érvényesítő premodern identitásra (Giddens, 2005). A korban divatos házasságregények egy része az izraelita-keresztény házasság

kérdését vetette fel (6), például Zsolt Béla *Házassággal végződik* című regénye, ahol Zsolt, Máraival ellentétben, nem tartotta tiszteletben a társadalmi tabut, nyíltan tematizálta a „zsidókérdést”.

Márai regényében egy valós elemként az ún. hűtlen elhagyás esete jelenik meg, s éppen e körül lángholtak fel a Házassági Törvény harminc éves évfordulója körül az egyre szaporodó válások (7) kiváltotta jogi-társadalmi viták. Ez a válási módozat jelentette ugyanis az egyetlen lehetséges kikaput, az egyházi jogalkotás továbbéléseként, a vétkesség elvét érvényesítő törvényalkotásban; az akaratszabadság elve csak ilyen úton érvényesülhetett. Így nem volt szükség a hosszadalmas és megalázó, bizonyítási eljárásra „és a vétkes cse-

lekményeknek bíróság előtti, minden jó ízlést felborító, s undok feltárására” – szögezte le a korabeli, válás liberalizálását sürgető propagandáit (*Dr. Gerő*, 1929, 6. o.).

Az ügyvédség liberális tradíciói és anyagi érdekeltsége miatt is inkább a válás liberalizálása mellett lehetett, mindenestre az érintett korszakban egyre-másra jelentek meg a válás jogi procedúráját ismertető kis kiadványok, sokszor egy-egy ügyvédi iroda magánkiadásaként (például: *Dr. Gerő*, 1935; *Dr. Luy*, 1936), melyekben külön kiemelt fejezetet szántak az említett, abszolútnak minősülő bontóoknak, (8) vagy a könnyebb érthetőség végett a káté formát választották. A nyílt népszerűsítést persze nem lehetett felvállalni, ezért ezt az attitűdöt jónak látszott didaktikai célokkal eltakarni, (9) vagy a nyilvánosság fegyverét választani. (10) Nemcsak burkolt, hanem konkrét jogi viták is zajlottak a kérdésről, és ezek középpontjában is a hűtlen elhagyás esete állt. (11) A regény számos ponton hasonlóságot mutat a válás liberalizálását nyíltan vagy kevésbé nyíltan sürgető jogi diskurzussal, és ezáltal része lesz ennek a kulturális konstrukciós folyamatnak. A konzervatív attitűd a bíró személyében rögtön a regény elején megjelenik, (12) az éjszakai beszélgetés cselekményeleme felfogható az elmaradó bizonyítási eljárás lefolytatásának is. A jogi diskurzus propagandájával azonos a témaválasztás, hiszen egy olyan eset elbeszélése a regény, ahol a vétkesség elve nem érvényesíthető, hiszen a válás a felek önhibáján kívül következett be. Lényeges, ismétlődő elem, hogy a felek nem csalták meg egymást, és házasságuk egy momentumot leszámítva példaszzerű volt. Így Fazekas Anna és Greiner Imre esete akár a liberális sajtó állásfoglalásának illusztrációjaként is kínálkozhatott. (13) Ez a momentum a női szexualitás témáját érinti, melynek tekintetében a közfelfogás konzervatív volt. Erdős Renée, a kor legerotikusabb írónője, *A nagy sikoly* című, 1923-ban megjelent, nagy példányszámban elkelt regénye tematizálta a női orgazmus problémáját. A mű alapkérdése, hogy van-e joga a nőnek a férfival egyenrangú félként viselkedni a házasságban, és ha házasságával ilyen szempontból elégedetlen, akkor vajon elválhat-e. A regény didaktikus zárata, a vallási diskurzust megjelenítő püspök szavai szerint a nőnek csak egyetlen nagy sikolyhoz van joga, az anyaság szent sikolyához. A liberális házasságfelfogás ezzel ellenkezett, a házasságot Dr. Gerő (1929, 6. o.) „biológiai, szociális és etikai céloknak határozatlan időre szóló végrehajtásának” tekintette, s a biológiai cél „a felek szexuális kielégülése”. Az egymáshoz nem illő felek szétválasztása azért kívánatos, mert „kóbor kutyák módjára bitangul fecsérlik a természet erőit és ezzel mélyen sorvasztják a nemzet létének alapjául szolgáló erőkapitálist” (*Dr. Gerő*, 1929, 6. o.). A regénybeli Greiner doktor érvelése felfogható az idézett propagandaszöveg tompított változatának, aki házasságuk felbomlása okaként a frigiditást jelöli meg, amit nemcsak egyéni, hanem általános társadalmi problémaként mutat be: „Tragédiákat szedek szét, ez van az alján. Családok szétesnek, emberek a halálba menekülnek, vagy elvesztik munkakészségüket, ödöngenek a mesterségben, szociális felelősségérzetük csökken [...] s mindemögött talállok valahol egy frigid élettársat.” (*Márai*, 2005, 163. o.) A tárgyalt elemek tehát a válás liberalizálása melletti jogi diskurzus közelébe helyezik a regényt, így része lesz a válás körül zajló társadalmi vitának, a kultúra konstruálásának. A formai struktúra vizsgálata egyrészt megerősíti ezt a pozíciót, ugyanakkor a mű a nyers propagandánál vagy egy társadalmi probléma tükrözésénél nyilvánvalóan összetettebb kérdésfelvetést mutat.

A regény a narratív struktúra szempontjából két, egymásnak tükörszerű ellentépként megfeleltethető részre tagolódik. Az első rész heterodiegetikus elbeszélés, ahol a narrátor figurális, nem tud többet mint a szereplő (Kőműves Kristóf, a válóperes bíró); a második részben az elsődleges narrátor jelentősége lényegesen lecsökken, az újonnan beléptetett hős (Greiner Imre, a válni készülő ideg orvos) homodiegetikus elbeszélése váltja fel. Ez az elbeszélés formailag monológ és disszonáns önnarrációnak tekinthető (*Cohn*, 1996), ahol az elbeszélő én jelentős kognitív fölényrel bír a tapasztaló énhez képest, amit az időbeli távolság hangsúlyozása is aláhúz. Mindkét részben találunk narratív beágyazást,

ezek terjedelmi szempontból is egymás ellentettjei: az első részben Emma beágyazott elbeszélése igen rövid és közvetett tapasztalatot beszél el, a második részben az elsődleges narrátort felváltó hős közvetlen tapasztalatát beszéli el, jóval nagyobb terjedelemben és ugyanarról a témáról, a válásról. Az első beágyazás egyben 'mise-en-abyme' is, hiszen Emma elbeszélése a narratív szituáció egészére utal. Az öntükröző alakzatot az is erősíti, hogy mindkét hős olyan regényírói szerepben tűnik fel, mely szerint az író/elbeszélő elsődleges feladata a lelki-tudati analízis. A két hős ebből a szempontból is ellentétbe állítható, míg Kristóf azt szeretné megtudni, hogy mire gondol húga, Emma: „Szeretném megtudni, mire gondol Emma?” (Márai, 2005, 89. o.), addig Imre átfogóbb, a tudatalatti világát is magába foglaló feladatra vállalkozik monológjában: „Meg kell mutatnom Anna lelkét.” (Márai, 2005, 141. o.) A bíró egy esti összejövetelel húga, Emma beszámolóját hallgatja egy ismerős házaspár válásáról. A függő beszédként idézett történet több szempontból érdekes. Egyrészt megjelenik a válás témája a köznapi diskurzusban is, Emma beszámolója hangsúlyosan beszélt nyelvi, egymást sűrűn váltó, egybefolyó tagmondatok alkotják, (14) másrészt 'mise-en-abyme'-ként a narratív szituáció egészére utal. Emma elmeséli, hogy meglátogatta őt Adél, aki sírva mesélte el neki házassága felbomlásának történetét. A két helyzetet az azonos témán kívül összeköti az azonos hallgató, aki mintegy fölérendelt ítélkezőként hallgatja a történetet, illetve Adél és Imre azonos tulajdonságai: Adél sírva meséli a történetet, Imre vezetékneve pedig beszélő név ('greinen' németül pityeregni, nyafogni), ezen kívül pedig a hallgatók, Emma és Kristóf megközelíthetetlensége, szerepeibe zártsága. A 'mise-en-abyme' még bonyolultabbá válik azzal, hogy összefügg a fokalizáció kérdésével (Bal, é. n.). A vendégeskedés elbeszélésekor feltűnően megszorodnak a fokalizálók, és Emma történetmondása esetében nem világos, ki ennek a történetnek a fokalizálója. Bal az eldönthetetlen fokalizáció esetének nevezi, amikor a narrátor mintegy a hős válla mögött áll, s az ilyen helyzetek a történet fordulópontját képezik. A narrátor és a hős, a bíró alakja egy pillanatra teljesen összeolvad, az egybefolyó tagmondatok megszakadnak, és feltevéődik egy kérdés, ami nem világos, hogy kihez tartozik: „Van az életben, hogy »jobb« valami?” (Márai, 2005, 90. o.). A 'mise-en-abyme' ugyanakkor kiemeli a regény kulcsfontosságú tematikus elemét: a narratív szituáció ismétlődése folytán a fikciós mű így egy olyan, a valóságban meglepően gyakori eset elbeszéléseként jelenik meg, amivel szemben nem érvényesíthető a vétkesség elve: „nincs »oka« semminek, nem történt semmi aljasság, Lajos nem csalta meg Adélt...” (Márai, 2005, 90. o.) A narrátor és hőse összeolvadása azért érdekes, mert mindkettőjük tudása jelentősen korlátozott az álmok, a szexualitás, az érzelmek tekintetében.

Kristóf húgáról való tudásának jellege párhuzamba állítható a narrátor tudásával: mindketten elsősorban a társadalmi szerepek szerint felépülő szociális identitást látják meg az emberekben, s ez érvényesül a fikciós világ egészében a szereplők látásmódjára vonatkozólag, az ideg orvos kivételével. Emmát Kristóf az uralkodó konzervatív nőideál megtestesüléseként látja, (15) a narrátor pedig a kor normái szerinti intézményes szocializáció lépcsőfokai szerint építi fel hőse identitását: család, iskola, pályaválasztás, házasságkötés.

Az említett jelenetben, Adél és Lajos közbeékelte története körül jelentősen megszorodnak a fokalizáció mozgását jelző attribúciós markerek, a látással kapcsolatos igék, és megsokszorozódnak a fokalizálók is. A történet vége felé „Hertha Kristófra pillant”, „Emma lopva bámulja beszéd közben” bátyját, Kristóf „lassú pillantással veszi tudomásul Emma arcát” (Márai, 2005, 91. o.), stb. A szereplők látása a társadalmi szerepekre, a társasági viselkedésre irányul, de lényeges, hogy érzik nézőpontjuk korlátozottságát. (16) A szereplők kölcsönösen egymásra irányuló tekintete, az oda-vissza megsokszorozódó fokalizáló jelzi a társadalmi elvárások kölcsönösségét, a normák általános érvényét. A fokalizáció jellege kiterjed a homodiegetikus és az extradiegetikus narratív szintre egyaránt, ez határozza meg a hősök közti, de a narrátor és a hős viszonyát is. A vizslatás, vizsgálás állandó motívumként külön-

böző elemekben mindenhol jelen van a műben, a látás összekapcsolódik a megítéléssel, beazonosítással: Imrét megvizsgálják kollégái, (17) Kristóftól az öreg bíró véleményt vár egy megtévedt kollégája ügyében, hogy ellenőrizze csoportidentitását, (18) a narrátor többször közli hőse szakmai és emberi megítélését, (19) Imre sikeresnek látja önmagát, (20) Kristóf pedig a társadalom hasznos tagjának, (21) Hertha a foglalkozásával azonosítja Kristóft. (22) A fokalizáció megegyezik a társadalmi tekintet tartalmaival, irányával és mozgásával, és a kölcsönös megítélés, beazonosítás révén szorosan kötődik társadalmi, társas termékként meghatározható identitáshoz (Pataki, 2001, 116. o.).

Kristóf rosszulléte, mely a tárgyalt 'mise-en-abyme' előtt játszódik le, azért fontos, mert kikerül az egymást kölcsönösen ellenőrző pillantások keresztútjéből: „mosolyok és pillantások indulnak feléje és elsiklanak fölötte,” (Márai, 2005, 85. o.) s csak ebben a szimbolikus pillanatban, a szociális identitás (23) megrendülése pillanatában tehető fel a személyes azonosságra vonatkozó kérdés: „Jellem? Mi az? Mennyivel inkább az a jellem, mint minden más, ami Kőműves Kristóft jelent a világon: a test, az ösztönök, az értelem, hivatala, szerep, származás? Csak Hertha ne vegye észre, amint itt áll az ajtóban, s e pillanatban nem tud még odébbmenni.” (Márai, 2005, 29. o.) A két rész chiazmuszerű viszonyával összhangban ennek a pillanatnak a párja Imre identitásvesztésének részletesen elbeszélte pillanata, monológjának fókuszpontja, ahol ugyanígy feltevődik az önazonosság mibenlétének kérdése: „Minden olyan ismerős, minden olyan tökéletesen a helyén van, térben és időben, ez az én lakásom, nevem az ajtón, címem a telefonkönyvben, ezek az én bútoraim, ott benn a szobában pihen az és Annám [...] csak éppen, mindennek, együtt, nincs semmi értelme.” (Márai, 2005, 160. o.)

A fokalizálók megsokszorozásakor, a történet fordulópontján helyezkedik el a bíró rosszulléte, közvetlenül a beágyazás és 'mise-en-abyme' előtt, de Kristóf rosszullétének oka csak Imre beágyazott elbeszéléséből derül ki. Genette szerint a narratív beágyazásra általában jellemző, hogy a beágyazott elbeszéléshez képest a beágyazó elbeszélés tűnik valóságosnak, míg a másodlagos fiktívnek. Az irodalmat tükrözésként felfogó, a klasszikus realizmus írásmódja értelmében a gondolat továbbvihető úgyis, mint valamiféle prioritás a másodlagos elbeszélés fölött, ahol az elsődleges narrátor kognitív fölénye nem kérdéses. A *Válás Budán* meglepő, transzgresszív vonása, hogy a megjelenített narratív világ egésze fölött a második beágyazott elbeszélés hőse rendelkezik kognitív fölénnyel. Tájékozott az álmok, a szexualitás, az érzelmek világában, önanalízis jellemzi. Kristóf betegségének diagnózisa metalepszisnek tekinthető, hiszen az olvasó nem a korlátozott tudású narrátortól, hanem a beágyazott elbeszélés szereplőjétől tudja meg az ismétlődő tünetek által a vendégségbeli rosszullét okát. A narratív tudás ilyen megosztása az, ami képes a regény említett allegorikus olvasatát kioltani.

A fokalizáció formai eleme mint a társadalmi tekintet közvetítője összekapcsolódott a szociális identitással és a szociális reprezentációval, de úgy, hogy közben érvényesült ennek a látásmódnak a korlátozottsága és törekenysége is. Az identitás megrendülésének (Kristóf rosszulléte), az identitás elvesztésének (Imre monológja) ábrázolása és egy újfajta identitáskonceptió megteremtése jelzik azt a mozzanatot, ahol a regény kísérleti laboratóriumának kognitív ereje érvényre jut, s a kor normáival ellentétes vagy kulturális gyakorlatként még nem létező identitásképzési alternatívát kínál fel.

A már tárgyalt 'mise-en-abyme' magában rejti az identitás-témát is. Emma monológja beszélt nyelvi fordulatai és mondatszerkesztése dacára mégis tartalmaz egy oda nem illő elemet, egy poétikai elemet, egy hasonlatot: „ez a házasság szétesik, mint az odvas, szüette bútor” (Márai, 2005, 90. o.). A regény motivikus hálójában a bútorok összekapcsolódnak az identitás kérdésével, mint ahogy a valóságban is: a polgári identitás egyik fontos kifejezőeszköze volt az otthonteremtés, a lakáskultúra. (24) Kristóf a vendéglátók lakásába megérkezvén „Rövidlátó pillantással érzekelte az ismert képet, a szobákat, ahol minden bútordarabot ismert, nem is személyesen, mint inkább feltételezve ismerősségüket, ahogy az osztályabeli civis öltözetét ismeri az ember.” (Márai, 2005, 76. o.) Imre, az alulról jött polgár, bevallja, hogy fontos volt neki a lakás és „persze „szalon” is kell” (Márai, 2005, 153. o.). A mentalitástörténeti kutatások kimutatták a szalon reprezentációs terének fontosságát a polgári identitás kialakítása szempontjából (Gyáni, 1994, 43–44. o.). Imre identitásvesztésének pillanata a lakás terében zajlik, a felismerés pillanata összekapcsolódik a rendelő berendezési és használati tárgyainak tételszerű leírásával. A tényleges mentális mozgással ellentétes a jelképes tartalmú fizikai, a szereplő térbeli mozgása a lakás alaprajzát követi, mintegy birtokba veszi. A gyilkosság után megsemmisült identitását is lakásához, a bútorokhoz köti. (25)

Mint láthattuk, a fokalizáció összekapcsolódott a szereplők világában elsődlegesnek tekintett szociális identitással. Mi történik a társadalmi tekintettel, mi jellemzi a fokalizációt a regény homodiegetikus részében? Az identitás szempontjából legérdekesebb az elsődleges narrátor szerepe, hiszen láthattuk, hogy elsősorban ő közvetítette a szereplők külvilág általi megítélését. Aktivitása lecsökken, szerepe Imre láttatása Kristóf nézőpontjából, de ugyanazt a fokalizációs technikát követi, külső jegyekre, most csak a beszélő mozgására, látható gesztusaira szorítkozik: „Fejét csóválja, a sötétbe néz, mosolyog.” (Márai, 2005, 140. o.) A sötét miatt azonban az attribúciós markerek a hangra korlátozódnak, a társadalmi tekintet képviselő fokalizáció szó szerint és metaforikus értelemben is kihuny. Ezzel párhuzamosan másféle identitás jelenik meg, a szereplő (Imre) élettörténeti monológja által közvetített narratív identitás, melyet az evokatív jelen, az analeptikus, egy központi mag köré rendeződő elbeszélés jelez. Ez az identitás elszakad a kor közgondolkodásban felerősödő, rendi-felekezeti megosztottságot tükröző szociális identitástól, de ugyanúgy szembehelyezhető a premodern identitás fogalmával is. Az identitás Imre monológjában egyet jelent az elbeszél élettörténettel, a cselekmény jelenébe szociális identitása nélkül lép be, így személyes identitása már csak élettörténeti monológja által közvetíthető.

A fokalizáció formai eleme mint a társadalmi tekintet közvetítője összekapcsolódott a szociális identitással és a szociális reprezentációval, de úgy, hogy közben érvényesült ennek a látásmódnak a korlátozottsága és törékenysége is. Az identitás megrendülésének (Kristóf rosszullete), az identitás elvesztésének (Imre monológja) ábrázolása és egy újfajta identitáskonceptió megteremtése jelzik azt a mozzanatot, ahol a regény kísérleti laboratóriumának kognitív ereje érvényre jut, s a kor normáival ellentétes vagy kulturális gyakorlatként még nem létező identitásképzési alternatívát kínál fel.

Jegyzet

(1) „...vagyis a szöveg vonatkoztatási mezőiként működő rendszerek éppen mintázatuk felbomlása következtében kerülnek előtérbe.” (Iser, 2001, 25–26. o.)

(2) MONE: Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete.

(3) A szociáldemokrata *Szocializmus* a baloldaltól a jobboldalra való átállás gesztusaként marasztalta el a művet, a konzervatív *Napkelet* Márai nagy fordulataként üdvözölte, a *Katholikus Szemle* írója pedig

egyenesen katolikumellenesnek nevezte a regényt (vesd össze: *Alszegehy*, 1936; *Szekszárdi*, 1935; *Thurzó*, 1936).

(4) „Ebben a körben a szerelemlről főleg csak pszichoanalitikai vagy szociális vonatkozásban szoktak beszélni, vagy pedig, sokszor minden átmenet nélkül egy trágár vicc révén...” (Zsolt, 1935; vesd össze: „A ma jogásza nemcsak a fejlődő, változó joggyakorlat hatása alatt dolgozik, de alkalmazko-

dik a gyors tempóban lüktető élet legújabb szempontjaihoz is. *Eset anno 1935*. Az ideg orvos ügyvédhez küldi házaspár paciensét.” (*Balázs*, 1935. április 21.).

(5) „Márai regényei a tudat-alatti erők sejtetésével teljesen katolikumellenes világ felé terelik az olvasót.” (*Alszeghy*, 1936, 79. o.)

(6) „A beilleszkedés próbája – jogilag – a vegyes házasságoké [...] De a jogi megoldások nem fedték le a valóságot. A vegyes házasság a beilleszkedés mérceje is, a vegyes házasságon belüli feszültség felmutatása pedig az irodalomra váró feladat volt.” (*Ungvári*, 2010, 140. o.)

(7) Gyáni Gábor (2006, 80. o.) adatai szerint míg 1906–1910 között országos átlagban ezer házasságkötésre 37,4 válás jutott, addig ez 1921–1925 között 80-ra emelkedett, de a fővárosban ugyanekkor ez az arány jóval magasabb volt, ezer házasságkötésre 180 válás jutott. Gyáni ugyanitt a *Válás Budán* egy részletét idézi a szaporodó válások irodalmi tükröződéseként.

(8) Így például Dr. Gerő (1935) brosúrájában *A békés válás szabályai* fejezetcím alatt szerepel a metódus, Dr. Luy György (1936) pedig a kérdés-felelet formát választotta.

(9) „Könnyen megérthető alakban, kérdés és felelet formájában állítottam össze [...] a tanuló jogászifjúság számára.” (*Dr. Luy*, 1936, 1. o.)

(10) (Mivel) „az egyéni szabadság megnyirbálásául a házasságfelbontás megnehezítése érdekében ismételt tervek merültek, fel-törvényes formák közt meg fogom indítani a könyvemben lefektetett liberális eszmék gyakorlati propagandáját. Ennek érdekében elsősorban törvényes propagandaszervezők már most felvetem a VÁLÁSI REFORMSZÖVEG megalkotásának eszméjét...” (*Dr. Gerő*, 1929, 6. o.)

(11) Így például a konzervatív Dr. Tóth György és Dr. Neugröschel Endre vitája. Az előbbi azt követelte, hogy a hűtlen elhagyást ne ismerje el a bíróság relatív bontóoknak, hogy ne legyen „könnyű és könnyelmű a válás”, sőt a hűtlen elhagyás mint abszolút bontóok esetén is szigorúbban alkalmazzák a törvényt (*Dr. Neugröschel*, 1936, 1. o.).

(12) „A válópert az asszony adta be, ő vádolta hűtlen elhagyással Greiner Imrét; még három »hűtlen elhagyás« hevert e pillantban a dolgozóasztalán, s a bíró rosszulalattal nézte ez iratcsomókat.” (*Márai*, 2005, 13. o.)

(13) Így írt például a szabadkőműves mozgalomhoz közel álló Cobdenben Dr. Balla Ignác (1936, 25. o.): „nem lehet észre nem venni, hogy a házassági törvényünk bontójogának alapgondolata felett is elhaladt már az élet. Házassági törvényünk ugyanis csak kizá-

rólag csakis a másik házastárs szándékos és vétkes cselekményei alapján enged bontást (vétkeességi rendszer). Ezzel szemben az élet igazsága az, hogy sok esetben a házastársak hibáján kívül következik be viszonyuk teljes feldúltsága...”

(14) „nem illettek össze, évekig kínlódtak, aztán szakmáiban betegeskedni kezdtek” (*Márai*, 2005, 90. o.)

(15) „Emma soha nem lesz szenvedő fél egy válóperes aktában, Emma hűséges hitves és gondos anya... Emma a testté vált eszmény, igen [...] embernek nincs többé útja ehhez a lélekehez. Mikor zárkózott el? Kristóf nem emlékszik többé a régi Emmára.” (*Márai*, 2005, 89. o.)

(16) „Hertha Kristófra pillant, olyan magánosan ül közöttük, mi van ezzel az emberrel?” (*Márai*, 2005, 91. o.; vesd össze még: 40. számú jegyzet)

(17) „Társaim megvizsgálják, azt hallom, amit hallani szeretnék. A férfikor első válsága. Van neve is [...] szorongás, aritmiás szív működés.” (*Márai*, 2005, 165. o.)

(18) „Okos vizsgáló pillantással nézte Kristófit. Ne lágyljon el ez a lélek, gondolta. Ő az élite; szükség van rá.” (*Márai*, 2005, 81. o.)

(19) „A hivatalban sokra becsülték és szép jövőt jósoltak neki.” (*Márai*, 2005, 50. o.); „...afféle »komoly« bírónak számított” (*Márai*, 2005, 53. o.)

(20) „De egyszerre sikerem van, emlegetik a nevet, társaságokba hívnak, réám bízzák a városi kórház laboratóriumának egyik osztályát.” (*Márai*, 2005, 142. o.)

(21) „Úgy érezte, hasznos és tisztos tagja a társadalomnak.” (*Márai*, 2005, 50. o.)

(22) „Hertha mosolygott, és csodálkozva, fejcsóválva mondta: »Bíró.«” (*Márai*, 2005, 66. o.)

(23) A szociális és személyes identitás fogalomparjának megkülönböztetésében Pataki Ferenc (1988) munkájára támaszkodtam.

(24) „...a fővárosi közép- s nagypolgárság otthona kialakítása és használata során azért tulajdonított nagy jelentőséget a megformálásnak, mert benne talált rá identitása szimbolikus és átélhető kifejezőeszközére [...] a nagyvárosi új középpolgárság éppen otthonainak gondos megformálásán át [...] vált arra képessé, hogy magát szociálisan meghatározza.” (*Gyáni*, 1994, 43–44. o.)

(25) „Igaz, odahaza... Az már nincsen. Meg kell szokni, hogy már nincsen. Odahaza, az bútorok és könyvek és levelek a fiókban; mindez már nincs többé.” (*Márai*, 2005, 149. o.)

Irodalom

- Alszeghy Zsolt (1936): Márai Sándor: Válás Budán. *Katolikus Szemle*, 1. sz. 79–80.
- Bal, M. (é. n.): *A fokalizáció. szabadbolcseszet.elte.hu/mediatar/vir/.../bal/index.html*
- Balázs Dezső (1935. április 21.): Bontóper kívülről, belülről. *Újság*, 58.
- Dr. Balla Ignác (1936): Házasságbontó jogunk válsága. *Cobden*, 1. sz. 25.
- Bender, J. (1987): *Imagining the Penitentiary: Fiction and Architecture of Mind in Eighteenth Century England*. London.
- Chartier, R. (2009): A világ mint reprezentáció. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Elbeszélés, kultúra, történelem*. Kijárat Kiadó, Pécs.
- Cohn, D. (1996): Áttetsző tudatok: A tudatfolyamatok ábrázolásának narratív módozatai a szépirodalomban. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei*. II. Jelenkor, Pécs.
- Erdei Ferenc (1995): A magyar társadalom a két világháború között. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete. Szöveggyűjtemény*. II. 1920–1944. Osiris, Budapest. 43–101.
- Dr. Gerő Ernő (1929): *A válás gyökeres reformja: Modern törvényjavaslat a házasság felbontásáról*. Merkantil Irodalmi Nyomdávalalatt, Budapest.
- Dr. Gerő Ernő (1935): *Házassági felbontó okok*. Dr. Gerő Ernő, Budapest.
- Giddens, A. (2005): *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Polity Press.
- Gyáni Gábor (1994): A polgári identitás és az otthon-kultúra a századfordulós Budapesten. *Műhely*, 3. sz. 43–44.
- Gyáni Gábor (2006): *Mindennapi élet Horthy Miklós korában*. Corvina, Budapest.
- Gyáni Gábor és Kövér György (2006): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest.
- Hallet, W. (2006): Intertextualität als methodischen Konzept einer kulturwissenschaftlichen Literaturwissenschaft. In: Gymnich, M., Neumann, B. és Nünning, A. (szerk.): *Kulturelles Wissen und Intertextualität: Theoriekonzepten und Fallstudien zur Kontextualisierung Literatur*. Wissenschaftlicher Verlag, Trier.
- Iser, W. (2001): *A fiktív és az imaginárius*. Osiris, Budapest.
- Kálmán C. György (1998): Szempontok az irodalomtörténet-írás tanulmányozásához. =In: uő: *Te rongyos (elm)élet!* Balassi Kiadó, Budapest. 11–23.
- Kemenes Géfin László (1998): Az elfojtás áldozatai: Márai Sándor: Válás Budán. In: Kemenes Géfin László és Jastrzębska, J.: *Erotika a 20. századi magyar regényben. 1911–1947*. Kortárs Kiadó, Budapest. 151–168.
- Kovács M. Mária (1985): Ügyvédek az árral szemben: Antiszemitizmus és liberális ellenállás a Horthy-korszakban. *Medvetánc*, 2–3. sz. 91–97.
- Dr. Luy György (1936): *A válóper*. Dr. Luy György, Budapest.
- Márai Sándor (2005): *Válás Budán*. Helikon, Budapest.
- Dr. Neugröschel Endre (1936): A hűtlen elhagyás mint relatív bontóok. *Klny. Polgári Jog*, november.
- Nünning, A. (2000): Towards a Cultural and Historical Narratology: A Survey of Diachronic Approaches, Concepts, and Research Projects. In: Reitz, B. és Reuwerts, S. (szerk.): *Anglistentag 1999 Mainz. Proceedings*. WVT, Trier.
- Nünning, A. (2009): Surveying Contextualist and Cultural Narratologies: Towards an Outline of Approaches, Concepts and Potentials. In: Heinen, S. és Sommer, R.: *Narratology in the Age of Cross-Disciplinary Narrative Research*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- Pataki Ferenc (1988): Identitás–személyiség–társadalom. In: Váriné Szilágyi Ibolya és Niedermüller Péter (szerk.): *Az identitás – kettős tükörben*. TIT, Budapest. 17–38.
- Pataki Ferenc (2001): Identitás-személyiség-társadalom: Az identitáselmélet vitatott kérdései. In: uő: *Élettörténet és identitás*. Osiris, Budapest.
- Peterson, B. (2009): *Narratology and Hermeneutics: Forging the Missing Link*. In: Heinen, S. és Sommer, R.: *Narratology in the Age of Cross-Disciplinary Narrative Research*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- Szekszárdi László (1935): Válás-Budán. *Szocializmus*, 12. sz. 586–587.
- Takáts József (2001): Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3–4. sz. 316–324.
- Thurzó Gábor (1936): Márai Sándor: Válás Budán. *Napkelet*, 1. sz. 51–53.
- Ungvári Tamás (2010): *Csalódások kora: A zsidókérdés magyarországi története*. Scolar, Budapest.
- Weiss István (1942): *Hazánk társadalomrajza*. Budapest.
- Zsolt Béla (1935): *Kínos ügy*. Pantheon, Budapest.